



O'zbekiston Respublikasi
Maktabgacha va maktab
ta'limi vazirligi

ISSN: 2992-9008
UDK: 37

TA'LIM VA TARAQQIYOT

Ilmiy-uslubiy jurnali



2026-YIL 5-SON

www.journal.namspi.uz

Bosh muharrir: Namangan davlat pedagogika instituti rektori B.E.Xusanov
Mas'ul muharrir: Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.R.Qodirxonov
Mas'ul muharrir o'rinbosari: Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i J.A.Yuldashev

TAHRIR HAY'ATI

Aniq va tabiiy fanlar: k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, k.f.d., prof. N.Vohidova, k.f.d., dots. M.Qodirxonov, b.f.d., dots. A.Batashov, f-m.f.n., dots., T.Abdullayev, p.f.n., dots. M.Eshnazarova, p.f.n., dots. G'.Nafasov, p.f.n., dots. M.Boltayeva.

Texnika fanlari: t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. A.Qayumov, PhD, dots. Sh.Xudoyqulov, PhD, dots. Abdunazarov.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar: s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d., prof. A.Rasulov. f.f.d., prof. M.Ismoilov, i.f.d., dots. N.Sotivoldiyev, t.f.n., dots. A.Isoqboyev, f.f.n., dots. O.Mamatov, t.f.n., dots. Z.Haydarov, PhD. J.Yuldashev, PhD. A.Abdullayev.

Pedagogika fanlari: p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. X.Najmiddinova, p.f.d., prof. T.Ismoilov, p.f.d., prof. S.Abdullayev. p.f.d., prof., M.Y.Sobirova, p.f.d., prof., R.Zamilova, p.f.d., prof. Sh.Xujamberdiyeva, p.f.d., dost. M.Asqarova, PhD, dots. M.Asranboyeva.

Filologiya fanlari: fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, f.f.d., dots. X.Shokirova, p.f.n., dots. S.Misirov, p.f.n., dots. Sh.Ubaydullayev, PhD., dots. P.Lutfullayev, PhD., dots. M.Yakubbayev.

Texnik muharrir: R.Tursunov

Tahririyat manzili: Namangan shahri, Uychi ko'chasi, 316-uy.

Pochta indeksi: 160136, **Faks:** (0369) 227-27-21,

Email: Info@namspi.uz

"Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2022-yil 25-oktabrdagi № 045044 raqamli guvohnomasi asosida chop etiladi. Jurnal Oliy Attestatsiya komissiyasining 2024-yil 30-noyabrdagi (№ 364/5) yig'ilishi qaroriga asosan pedagogika fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan. UDK: 37, Xalqaro standartlashtirish raqami (ISSN): 2992-9008.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

AUTIZM SPEKTRIDAGI BOLALARDA KOMMUNIKATIV-NUTQIY RIVOJLANISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Abdullayeva Madina Xayrullo qizi

Namangan Davlat Pedagogika instituti

Maxsus pedagogika(Logopediya) 2-kurs magistranti

madinaabdullayeva56787@gmail.com

Annotatsiya: Maqolaning maqsadi autizm spektri buzilishi (ASB) bo'lgan bolalarda kommunikativ-nutqiy rivojlanishning ilmiy-nazariy asoslarini tizimlashtirishdan iborat. Tadqiqot nazariy-analitik (narrativ) sharh dizaynida bajarilgan: xalqaro va rus tilidagi ilmiy manbalar mavzuviy sintez usulida tahlil qilinib, normativ rivojlanish nazariyalari, ASBning nazariy modellari hamda aralashuvlarning samaradorlik dalillari o'zaro qiyoslandi. Tahlil normativ rivojlanishning madaniy-tarixiy, pragmatik-ijtimoiy va foydalanishga asoslangan nazariyalarini hamda ASBning ong nazariyasi, ijtimoiy motivatsiya va bashoratli kodlash modellarini qamrab oldi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ASBdagi nutqiy kechikish izolyatsiyalangan nutq nuqsoni emas, balki birgalikdagi e'tibor, ijtimoiy motivatsiya va pragmatik kompetensiyaning erta buzilishi bilan bog'liq ko'p darajali hodisadir. Nutq komponentlari notekis rivojlanadi: pragmatika eng barqaror buzilgan soha bo'lib, bolalarning taxminan to'rt dan bir qismi maktab yoshida ham minimal verbal bo'lib qoladi. Dalillarga tayangan aralashuvlar orasida tabiiy rivojlanish-xulq-atvor yondashuvlari, ota-onalar ishtirokidagi dasturlar va alternativ kommunikatsiya vositalari ilmiy jihatdan eng yaxshi asoslangan yondashuvlar qatoriga kiradi. Xulosa qilinishicha, korreksion ish nutqni "chiqarish" dan avval kommunikativ niyat va ijtimoiy o'zaro ta'sirni shakllantirishga yo'naltirilishi lozim. Olingan xulosalar o'zbek tili kontekstidagi empirik tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'ladi.

Kalit so'zlar: autizm spektri buzilishi; kommunikativ-nutqiy rivojlanish; birgalikdagi e'tibor; pragmatik nutq; ijtimoiy motivatsiya; ong nazariyasi; minimal verbal bolalar; exolaliya; alternativ kommunikatsiya; erta aralashuv.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОММУНИКАТИВНО-РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Аннотация: Цель статьи — систематизировать научно-теоретические основы коммуникативно-речевого развития у детей с расстройством аутистического спектра (РАС). Исследование выполнено как теоретико-аналитический (нарративный) обзор: международные и русскоязычные научные источники проанализированы методом тематического синтеза, при этом сопоставлены теории нормативного развития, теоретические модели РАС и данные об эффективности вмешательств. Анализ охватил культурно-историческую, прагматико-социальную и основанную на употреблении теории нормативного развития, а также модели

теории разума, социальной мотивации и предсказательного кодирования. Результаты показали, что речевая задержка при РАС является не изолированным языковым дефицитом, а многоуровневым явлением, связанным с ранним нарушением совместного внимания, социальной мотивации и прагматической компетенции. Компоненты языка развиваются неравномерно: прагматика остаётся наиболее устойчиво нарушенной сферой, а примерно каждый четвёртый ребёнок сохраняет минимальную вербальность и в школьном возрасте. К числу наиболее научно обоснованных относятся натуралистические развивающе-поведенческие подходы, программы с участием родителей и средства альтернативной коммуникации. Сделан вывод, что коррекционная работа должна быть направлена не столько на «запуск» речи, сколько на формирование коммуникативного намерения и социального взаимодействия. Полученные выводы формируют теоретическую основу для эмпирических исследований на материале узбекского языка.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра; коммуникативно-речевое развитие; совместное внимание; прагматика языка; социальная мотивация; теория разума; минимально вербальные дети; эхолалия; альтернативная коммуникация; раннее вмешательство.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF COMMUNICATIVE AND SPEECH DEVELOPMENT IN CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER

Abstract: The aim of this article is to systematize the scientific and theoretical foundations of communicative and speech development in children with autism spectrum disorder (ASD). The study was designed as a theoretical-analytical (narrative) review: international and Russian-language sources were analyzed by thematic synthesis, and theories of typical development, theoretical models of ASD, and evidence on intervention effectiveness were compared. The findings indicate that speech delay in ASD is not an isolated language deficit but a multilevel phenomenon linked to early impairments in joint attention, social motivation, and pragmatic competence. Language components develop unevenly: pragmatics remains the most persistently affected domain, and roughly one in four children stays minimally verbal at school age. Naturalistic developmental behavioral interventions, parent-mediated programs, and augmentative and alternative communication are among the best empirically supported approaches. It is concluded that intervention should target communicative intent and social interaction before, or alongside, the elicitation of speech. These conclusions provide a theoretical basis for empirical research in the Uzbek-language context.

Keywords: autism spectrum disorder; communicative and speech development; joint attention; pragmatic language; social motivation; theory of mind; minimally verbal children; echolalia; augmentative and alternative communication; early intervention.

KIRISH

Autizm spektri buzilishi (ASB) erta bolalik davrida namoyon bo'ladigan neyrorivojlanish holati bo'lib, Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra taxminan har 100 bolaning bittasida qayd etiladi [1]. AQShda 8 yoshli bolalar orasida tarqalish ko'rsatkichi so'nggi o'n yillikda izchil oshgan [2]. Bu o'sish qisman diagnostik mezonlarning kengayishi va skrining sifatining yaxshilanishi bilan izohlanadi.

ASBning ikki asosiy mezoni ijtimoiy kommunikatsiya va o'zaro ta'sirdagi doimiy buzilishlar hamda cheklangan, takrorlanuvchi xatti-harakatlardir [3, 4]. Ota-onalar mutaxassisga birinchi murojaatida ko'pincha nutqning kech paydo bo'lishi yoki umuman bo'lmasligidan shikoyat qiladi. Biroq nutqiy ko'rsatkichlarning o'zi muammoning mohiyatini to'liq ochib bermaydi. ASB bo'lgan bolalarning taxminan to'rttdan bir qismi maktab yoshida ham minimal verbal bo'lib qoladi [5]. Ravon so'zlaydigan bolalarda esa pragmatik nutq, suhbatni davom ettirish va noverbal signallarni tushunishda sezilarli qiyinchiliklar saqlanadi [6, 7].

Chet el adabiyotida kommunikativ-nutqiy rivojlanish ASBning markaziy sohasi sifatida chuqur o'rganilgan. Birgalikdagi e'tibor [8, 9], ijtimoiy motivatsiya [10, 11], til kichik guruhlar [12] va aralashuvlar samaradorligi [13] bo'yicha keng empirik baza mavjud. Rus tilidagi defektologiya an'anasida ASB bo'lgan bolalar bilan ishlash O.S. Nikolskaya, E.R. Baenskaya, M.M. Libling va boshqalarning tadqiqotlarida ishlab chiqilgan [14]. O'zbek tilidagi ilmiy adabiyotda esa bu masala nazariy jihatdan yetarlicha tizimlashtirilmagan ko'rinadi. Bu holat quyidagi qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi: amaliyotda nutqni "chiqarish" ustuvor vazifa sifatida qaraladi, xalqaro dalillar esa nutqning ijtimoiy-kommunikativ poydevoriga e'tibor qaratishni talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi ASB bo'lgan bolalarda kommunikativ-nutqiy rivojlanishning ilmiy-nazariy asoslarini tizimlashtirish va ularni korreksion-pedagogik ishning konseptual asosi sifatida asoslashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. "kommunikatsiya", "til" va "nutq" tushunchalarining farqlanishini aniqlash va ASB kontekstida ta'riflash;
2. normativ kommunikativ-nutqiy rivojlanish qonuniyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish;
3. ASBda kommunikativ-nutqiy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash;
4. ASBni tushuntiruvchi asosiy nazariy modellarning kommunikativ-nutqiy sohaga oid xulosalarini qiyosiy tahlil qilish;
5. dalillarga asoslangan aralashuv yondashuvlarining nazariy asoslarini aniqlash.

Tadqiqot savoli: ASBdagi nutqiy kechikishni izolyatsiyalangan til nuqsoni sifatida emas, balki ijtimoiy-kommunikativ rivojlanishning erta buzilishi natijasi sifatida izohlash nazariy va empirik jihatdan qanchalik asoslangan?

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqotda uchta tushuncha farqlanadi. Kommunikatsiya axborot, niyat va hissiyotlarni har qanday vosita (nigoh, imo-ishora, tovush, so'z) yordamida ulashish jarayonidir. Til ramziy belgilar va qoidalar tizimi, nutq esa tilning individual amalga oshirilishidir. Bu farq ASB uchun tamoyilan muhim: bola nutqqa ega bo'lmasdan kommunikativ niyatni ifodalashi mumkin, aksincha, so'zlarni takrorlab (masalan, exolaliya orqali) kommunikativ maqsadsiz "gapirishi" ham mumkin.

DSM-5 [3] autizm, Asperger sindromi va boshqa kichik tashxislarni yagona "spektr" doirasiga birlashtirdi. Nutq buzilishi ASBning aniqlovchi mezonini emas, balki "nutq buzilishi bilan yoki bo'lmasdan" ko'rinishidagi belgilovchi (specifier) sifatida qayd etiladi. ICD-11 da ham funksional til holati bo'yicha alohida belgilovchilar ko'zda tutilgan. Bu til va kommunikatsiya darajalarining ASBdagi nisbiy mustaqilligini tan olishni bildiradi. Tarixan L. Kanner "affektiv aloqaning autistik buzilishi" tavsifida nutq xususiyatlarini (ekolaliya, olmosh almashinuvi, mutizm) ijtimoiy izolyatsiyaning ifodasi sifatida ko'rgan. G. Asperger esa nisbatan saqlangan grammatik nutq bilan ijtimoiy-

pragmatik nuqsonlar birikuvini tasvirlagan. Ikkala klassik tavsif ham ASBda nutqning ijtimoiy funksiyasi birlamchi buzilishini ta'kidlaydi.

Normativ kommunikativ-nutqiy rivojlanishning nazariy asoslari

Madaniy-tarixiy yondashuv. L.S. Vygotskiyning [18] ta'limotiga ko'ra, nutq ijtimoiy o'zaro ta'sirda vujudga keladi va keyinchalik ichkilashadi. Bolaning oliy psixik funksiyalari avval kattalar bilan hamkorlikda ("yaqin rivojlanish zonasi"), so'ngra mustaqil ravishda namoyon bo'ladi [19]. Bu qoida ASB uchun muhim nazariy xulosa beradi: ijtimoiy hamkorlik buzilganda nutqning genezisi ham izdan chiqadi.

Pragmatik-ijtimoiy yondashuv. J. Bruner til o'zlashtirishni qo'llab-quvvatlash tizimi (LASS) tushunchasini ilgari surdi: ona va bola o'rtasidagi tez-tez takrorlanuvchi, bashorat qilinadigan o'yin formatlari (masalan, peek-a-boo o'yini) bolaga kommunikativ rollarni o'rgatadi. Bu formatlar ASBda ko'pincha uzilgan yoki bola tomonidan e'tiborsiz qoldiriladi.

Foydalanishga asoslangan nazariya. M. Tomasello nutqni o'zlashtirishning ikki asosiy mexanizmini ajratadi: niyatni o'qish (*intention-reading*) va andozalarni topish (*pattern-finding*). Bola so'zning ma'nosini kattalarning niyatini tushunish orqali, ya'ni birgalikdagi e'tibor doirasida o'zlashtiradi. Birgalikdagi e'tibor rivojlanmasa, so'z va predmet o'rtasidagi bog'lanish shakllanmaydi. Shu sababli birgalikdagi e'tibor til rivojlanishining asosiy ijtimoiy-kognitiv "eshigi" hisoblanadi.

Rivojlanish bosqichlari. Normativ rivojlanishda kommunikativ ketma-ketlik quyidagicha kechadi: nigoh almashinuvi va ijtimoiy tabassum (2–3 oy), turnlar almashinuvi va gu-gu tovushlar (*cooing*, 3–6 oy), jarangli bo'g'inli lallash (6–10 oy), ko'rsatuvchi imo-ishora va protodeklarativ ishoralar (9–14 oy), birinchi so'zlar (12 oy atrofida), ikki so'zli birikmalar (18–24 oy). Bu ketma-ketlik ijtimoiy-kommunikativ ko'nikmalarning nutqdan oldin paydo bo'lishini ko'rsatadi.

Kiritish mezonlari: (a) ASB bo'lgan bolalar (0–12 yosh) haqidagi tadqiqotlar; (b) kommunikativ, til yoki nutq ko'rsatkichlariga oid natijalar; (c) hakamlik qilingan jurnal

maqolalari, monografiyalar va xalqaro tasniflar; (d) ingliz, rus yoki o'zbek tilida nashr etilganlik. Klassik nazariy asarlar tarixiy ahamiyati sababli davr chegarasidan qat'i nazar kiritildi.

Chiqarish mezonlari: alohida klinik holatlar (kazuistik) haqidagi xabarlar, ilmiy asoslanmagan aralashuvlar haqidagi nashrlar va ASB bo'lmagan klinik guruhlariga oid ishlar.

Tahlil. Manbalar mavzuviy sintez usulida uchta blokka guruhlandi: (1) normativ rivojlanish nazariyalari, (2) ASBning nazariy modellari va empirik xususiyatlari, (3) aralashuvlarning samaradorlik dalillari. Aralashuvlar bo'yicha xulosalarda meta-analizlar va randomizatsiyalangan nazorat ostidagi sinovlarga ustuvorlik berildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

ASBda kommunikativ-nutqiy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlari

Prelingvistik davr. Prospektiv kuzatuvlar ikkinchi yoshda kommunikativ chastotaning pastligi, imo-ishoralar sonining kamligi, ismga javob bermaslik, birgalikdagi e'tibor va ko'rsatuvchi imo-ishoraning yo'qligi ASBning eng barqaror erta belgilaridan ekanini ko'rsatadi. Mundy va hamkasblari ASBda noverbal kommunikatsiyaning maxsus buzilishini, ayniqsa *protodeklarativ* ishoralar (e'tiborni ulashish uchun ishora qilish) yetishmasligini aniqladilar. Bola ko'pincha *protoimperativ* ishoralar (talab uchun) bilan cheklanadi. Bu farq ASBdagi kommunikatsiya "ijtimoiy ulashish"ga emas, "instrumental" maqsadga yo'nalganini ko'rsatadi.

Regressiya. ASB bo'lgan bolalarning bir qismida (tadqiqot metodikasiga qarab, taxminan o'ndan biridan uchdan bir qismigacha) 1–2 yoshda ilgari o'zlashtirilgan so'zlar va ijtimoiy ko'nikmalarning yo'qolishi kuzatiladi. Regressiyaning mustaqil kichik guruh tashkil etishi yoki etmasligi bo'yicha ilmiy munozara davom etmoqda.

Til komponentlari. Til rivojlanishining heterogenligi ASBning eng muhim xususiyatlaridan biridir. Kjelgaard va Tager-Flusberg uchta nutq profilini ajratdilar: normal, chegaraviy va buzilgan. Buzilgan guruhda fonologik va grammatik

ko'rsatkichlarda spetsifik til buzilishiga o'xshash xususiyatlar kuzatildi. Bu natija ASBda nutq buzilishini yagona sxemaga solish mumkin emasligini ko'rsatadi.

Leksika va semantika. Lug'at ko'pincha konkret otlar bilan cheklanadi, mavhum, hissiy va ijtimoiy so'zlar (masalan, "istayman", "o'ylayman") kechroq o'zlashtiriladi. *Grammatika.* Grammatik rivojlanish darajasi bolalar orasida keskin farq qiladi: ba'zilarida saqlangan, boshqalarida sezilarli darajada buzilgan. *Pragmatika.* Eng doimiy buzilgan soha: suhbatda navbat kutish, mavzuni saqlash, kontekstga mos ohangni tanlash, metafora va kinoyani tushunishdagi qiyinchiliklar ASBning "yadro" xususiyati sifatida qayd etiladi. *Prosodiya.* Monoton yoki g'ayritabiiy ohang, nutq tezligi va urg'u xususiyatlari ASB uchun xarakterlidir.

Exolaliya. Prizant va Duchan bevosita exolaliyaning kommunikativ funksiyalarini (navbat almashinuvi, tasdiqlash, so'rov, o'z-o'zini tartibga solish) ko'rsatib, uni oddiy "nuqson" emas, ma'noli va funksional hodisa sifatida ko'rib chiqishni taklif qildilar. Bu nuqtai nazar amaliy ishda exolaliyani "bostirish" emas, uni rivojlantirish uchun asos sifatida ishlatishni asoslaydi.

Minimal verbal bolalar. Maktab yoshidagi bolalarning taxminan 25–30 foizida funksional nutq juda cheklangan yoki yo'q. Bu guruh tadqiqotlarda uzoq vaqt e'tibordan chetda qolgan va ko'pincha faqat intellektual nuqson doirasida talqin qilingan. Yangi ma'lumotlarga ko'ra, to'g'ri qo'llab-quvvatlashda ularning ancha qismi nutq va alternativ kommunikatsiya vositalarini o'zlashtiradi.

Kuhl va hamkasblari ASB bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar ijtimoiy yuklamali nutqqa (masalan, bolalarga yo'naltirilgan nutqqa) nisbatan ijtimoiy yuklamasi bo'lmagan signalni afzal ko'rishini ko'rsatdilar. Bu afzallik nutqni qayta ishlashning miya elektr faolligi ko'rsatkichlari va til ko'rsatkichlari bilan bog'liq edi. Topilma ijtimoiy e'tibor va til o'zlashtirish o'rtasidagi funksional bog'liqlikning neyrofiziologik dalili sifatida qaraladi: bola nutqni eshitadi, lekin uni ijtimoiy signal sifatida "tanlamaydi" va shu tufayli yetarlicha o'rganmaydi.

Baholash va aralashuvlarning nazariy asoslari

Baholash. Kommunikativ-nutqiy rivojlanishni baholash til ko'rsatkichlari bilan cheklanmasligi kerak. ADOS kabi standartlashtirilgan kuzatuv vositalari ijtimoiy-kommunikativ xususiyatlarni tizimli baholaydi. Shuningdek, kommunikativ niyat turlari va qo'llaniladigan vositalarni aks ettiruvchi funksional kommunikativ profillar tuziladi.

Aralashuv paradigmalari. Tahlil qilingan manbalarda beshta asosiy yondashuv farqlandi:

1. *Xulq-atvor (ABA/DTT) yondashuvi.* Dastlabki tizimli yondashuv qat'iy tuzilgan, o'qituvchi tomonidan boshqariladigan mashg'ulotlarga asoslangan. Uning asosiy tanqidi ko'nikmalarning tabiiy sharoitga umumlashtirilmasligi bilan bog'liq.
2. *Tabiiy rivojlanish-xulq-atvor yondashuvlari (NDBI).* Xulq-atvor tamoyillarini rivojlanish nazariyasi bilan uyg'unlashtiradi, bolaning qiziqishi, tabiiy muhit va o'yin doirasida ishlaydi. Erta Denver modeli (ESDM) bunga misol bo'lib, randomizatsiyalangan sinovda 18–30 oylik bolalarda til va umumiy rivojlanishning yaxshilanishini ko'rsatgan.
3. *Birgalikdagi e'tibor va simvolik o'yinga yo'naltirilgan aralashuvlar.* Kasari va hamkasblari [39] birgalikdagi e'tibor va simvolik o'yinga qaratilgan qisqa muddatli aralashuv kommunikativ ko'rsatkichlarda sezilarli yaxshilanish berganini ko'rsatdi. Bu yondashuv Tomasello nazariyasi bilan izchil bog'lanadi.
4. *Transaksion modellar (SCERTS).* Ijtimoiy kommunikatsiya, hissiy tartibga solish va transaksion qo'llab-quvvatlashni birlashtiradi.
5. *Alternativ va kengaytiruvchi kommunikatsiya (AKK).* Rasmlar almashinuvi tizimi (PECS) va nutq hosil qiluvchi qurilmalar. Kasari va boshq. tadqiqotida minimal verbal bolalarda AKKni naturalistik xulq-atvor aralashuvi bilan birlashtirish nutqiy natijalarni yaxshilagani qayd etilgan. Bu natijalar AKK nutq rivojlanishiga to'sqinlik qiladi degan keng tarqalgan xavotirni tasdiqlamaydi.

Dalillar sifati. Sandbank va boshq. 150 ga yaqin tadqiqotni qamragan meta-analizda erta yoshdagi bolalarga qaratilgan aralashuvlarning natijalarini baholadilar va tadqiqotlarning katta qismida tarafkashlik xavfi yuqori ekanini ta'kidladilar. Shuning uchun bitta "universal" yondashuvdan ko'ra, bolaning profiliga moslashtirilgan, ko'p komponentli dastur ilmiy jihatdan asosliroq hisoblanadi.

Muhokama

Tahlil natijalari ASBda kommunikativ-nutqiy rivojlanishni izolyatsiyalangan til hodisasi sifatida emas, balki ijtimoiy-kognitiv rivojlanishning bir qismi sifatida tushunish kerakligini ko'rsatadi. Tomasello va Bruner nazariyalari ASBga oid empirik topilmalar bilan o'zaro mos keladi: birgalikdagi e'tibor va ijtimoiy motivatsiya buzilishi til o'zlashtirishning "kirish" shartlarini zaiflashtiradi. Bu xulosa Vygotskiyning ijtimoiy hamkorlik nutq genezisining manbai ekani haqidagi tezisiga ham mos keladi.

Shu bilan birga, ASB heterogen holat ekani ehtiyotkorlikni talab qiladi. Til profillarining xilma-xilligi bitta nazariya barcha bolalarni tushuntira olmasligini bildiradi. Ong nazariyasi, ijtimoiy motivatsiya va bashoratli kodlash modellari turli darajalarni yoritadi va integrativ yondashuvni talab qiladi.

Amaliy ahamiyati. Nazariy tahlildan bir necha amaliy xulosa kelib chiqadi. Birinchidan, korreksion ishning boshlang'ich nuqtasi "nutqni chiqarish" emas, kommunikativ niyat, birgalikdagi e'tibor va ijtimoiy o'zaro ta'sirni shakllantirish bo'lishi kerak. Ikkinchidan, ekolaliya va AKK kabi hodisalar "to'sqinlik" emas, rivojlanish uchun resurs sifatida qaraladi. Uchinchidan, ota-onalarni mashg'ulotlarga jalb qilish maqsadga muvofiq, chunki kommunikativ o'rganish kundalik hayot kontekstida sodir bo'ladi. To'rtinchidan, minimal verbal bolalarga nisbatan "nutq chiqmasa, imkoniyat yo'q" degan pessimizm ilmiy jihatdan asossiz.

Cheklovlar va kelgusi tadqiqotlar. Birinchidan, dalillarning aksariyati ingliz tilida so'zlashuvchi bolalar bilan olingan. O'zbek tilining agglyutinatativ tuzilishi (qo'shimchalar zanjiri, egalik va kelishik shakllari) va ikki tilli (o'zbek-rus) muhit ASB

bo'lgan bolalarda til o'zlashtirishga qanday ta'sir qilishi tahlil qilingan manbalarda yetarlicha yoritilmagan. Ikkinchidan, o'zbek tilida standartlashtirilgan diagnostik va baholash vositalarining yetishmasligi amaliy va tadqiqot ishlariga to'sqinlik qiladi. Uchinchidan, madaniy omillar (oilaning kommunikativ uslubi, tashxisga munosabat) ta'sirini empirik o'rganish zarur. To'rtinchidan, narrativ sharh tizimli sharhga nisbatan manbalar tanlovidagi sub'ektivlik xavfini saqlab qoladi.

XULOSA

- 1.ASBda nutqiy kechikish ijtimoiy-kommunikativ rivojlanishning birlamchi buzilishi bilan chambarchas bog'liq. Kommunikatsiya, til va nutq tushunchalarini farqlash diagnostika va korreksiya strategiyasini to'g'ri tanlash uchun zarur.
- 2.Normativ rivojlanishda til o'zlashtirish ijtimoiy hamkorlik, birgalikdagi e'tibor va niyatni o'qish asosida shakllanadi (Vygotskiy), Bruner , Tomasello). ASBda bu poydevorning buzilishi nutqiy rivojlanishning o'ziga xos yo'lini belgilaydi.
- 3.ASB bo'lgan bolalarda nutq komponentlari notekis rivojlanadi: pragmatika eng doimiy buzilgan soha, grammatik va leksik ko'rsatkichlar esa bolaga qarab keskin farq qiladi. Minimal verbal bolalar alohida e'tibor talab qiladigan guruhdir.
- 4.ASBning nazariy modellari bir-birini to'ldiruvchi izohlar beradi. Kommunikativ-nutqiy soha uchun ijtimoiy motivatsiya va birgalikdagi e'tibor bo'yicha dalillar eng izchil hisoblanadi.
- 5.Tabiiy rivojlanish-xulq-atvor yondashuvlari, ota-onalarni jalb qiluvchi dasturlar va AKK bilan birlashtirilgan usullar ilmiy jihatdan asoslangan yo'nalishlar qatoriga kiradi; biroq mavjud tadqiqotlarning metodologik sifati cheklangan.
- 6.O'zbek tili va madaniy kontekstda ASB bo'lgan bolalarning kommunikativ-nutqiy rivojlanishini o'rganish keyingi empirik tadqiqotlar uchun asosiy yo'nalish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Health Organization. Autism. Fact sheet. – Geneva: WHO, 2023. – URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/autism-spectrum-disorders>

2. Maenner M.J., Warren Z., Williams A.R., et al. Prevalence and characteristics of autism spectrum disorder among children aged 8 years – Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network, 11 sites, United States, 2020 // MMWR Surveillance Summaries. – 2023. – Vol. 72(2). – P. 1–14.
3. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5). 5th ed. – Arlington, VA: American Psychiatric Publishing, 2013.
4. World Health Organization. International classification of diseases, 11th revision (ICD-11). – Geneva: WHO, 2019.
5. Tager-Flusberg H., Kasari C. Minimally verbal school-aged children with autism spectrum disorder: The neglected end of the spectrum // Autism Research. – 2013. – Vol. 6(6). – P. 468–478.
6. Baltaxe C.A.M. Pragmatic deficits in the language of autistic adolescents // Journal of Pediatric Psychology. – 1977. – Vol. 2(4). – P. 176–180.
7. Volden J., Coolican J., Garon N., White J., Bryson S. Brief report: Pragmatic language in autism spectrum disorder: Relationships to measures of ability and disability // Journal of Autism and Developmental Disorders. – 2009. – Vol. 39(2). – P. 388–393.
8. Mundy P., Sigman M., Ungerer J., Sherman T. Defining the social deficits of autism: The contribution of non-verbal communication measures // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 1986. – Vol. 27(5). – P. 657–669.
9. Charman T. Why is joint attention a pivotal skill in autism? // Philosophical Transactions of the Royal Society B. – 2003. – Vol. 358. – P. 315–324.
10. Dawson G., Meltzoff A.N., Osterling J., Rinaldi J., Brown E. Children with autism fail to orient to naturally occurring social stimuli // Journal of Autism and Developmental Disorders. – 1998. – Vol. 28(6). – P. 479–485.
11. Chevallier C., Kohls G., Troiani V., Brodtkin E.S., Schultz R.T. The social motivation theory of autism // Trends in Cognitive Sciences. – 2012. – Vol. 16(4). – P. 231–239.
12. Kjelgaard M.M., Tager-Flusberg H. An investigation of language impairment in autism: Implications for genetic subgroups // Language and Cognitive Processes. – 2001. – Vol. 16(2–3). – P. 287–308.
13. Sandbank M., Bottema-Beutel K., Crowley S., et al. Project AIM: Autism intervention meta-analysis for studies of young children // Psychological Bulletin. – 2020. – Vol. 146(1). – P. 1–29.
14. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребёнок: пути помощи. – М.: Теревинф, 1997. (Nikolskaya O.S., Baenskaya E.R., Libling M.M. The autistic child: Ways of help).
15. Prizant B.M., Duchan J.F. The functions of immediate echolalia in autistic children // Journal of Speech and Hearing Disorders. – 1981. – Vol. 46(3). – P. 241–249.
16. Kanner L. Autistic disturbances of affective contact // Nervous Child. – 1943. – Vol. 2. – P. 217–250.
17. Asperger H. Die „Autistischen Psychopathen“ im Kindesalter // Archiv für

18. Xasanova, M., & Shodmanov, Q. (2025). DIQQAT YETISHMASLIGI VA GIPERAKTIVLIK SINDROMIGA CHALINGAN BOLALARNING KLINIK VA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI. *Scientific journal of the Fergana State University*, (4), 7-7.
19. Makhammadsidiqovna, K. M. (2025). ATTENTION DEFICIT AND HYPERACTIVITY DISORDER (ADHD): PARENTAL APPROACH, THE PRACTICAL IMPORTANCE OF THE 30% RULE, AND REHABILITATION TECHNOLOGIES. *Advances in Science and Education*, 1(7), 25-26.
20. Maxammadsidiqovna, X. M. (2026). ZAMONAVIY INNOVATION TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA INKLYUZIV TA'LIM SIFATINI TAKOMILLASHTIRISH. *Latin American journal of education*, 6(1), 505-513.
21. Xasanova, M., & Shodmanov, Q. (2023). Rivojlanishida nuqsoni–diqqat yetishmovchilik sindromi bor bolalarning tibbiy reabilitatsiyasi masalalari.«MAXSUS VA INKLYUZIV TA'LIM: AN'ANA, TAJRIBA VA INNOVATSIYALAR» mavzusida respublika anjumani tezlari to'plami. *Nizomiy nomidagi TDPU*, 650-653.